

بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی

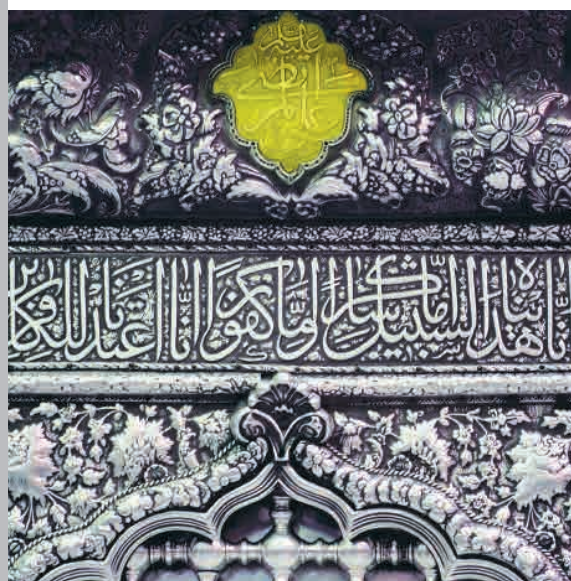
رضا نقدی*

چکیده:

در بیش از هزار سال تاریخ بقعه مطهر رضوی، صندوق‌ها و ضریح‌هایی متعدد بر روی مزار امام رضا (ع) نصب شده که اغلب آنها دارای ویژگی‌های فنی و تزیینات هنری فاخری بوده است. با توجه به تغییرات، جابه‌جایی‌ها و تعمیرات متعدد این آثار، دربارهٔ بانیان، صنعتگران و هنرمندان سازنده و ویژگی‌های این ضریح‌ها و صندوق‌ها، نکات مبهمی وجود داشته است. به رغم مطالعات ارزشمندی که تاکنون در این باره انجام شده، آنچه اصلاح تحقیقات قبلی را ضروری ساخته، منابع و اسنادی است که در طی سال‌های اخیر به دست آمده است. این مقاله به بازسازی سیر تغییر و تحولات صندوق‌ها و ضریح‌ها از ابتدا تا پیش از ضریح جدید و ویژگی‌های هنری و فنی آنها، بر اساس متون و اسناد می‌پردازد.

کلید واژگان: ضریح حرم امام رضا (ع)، صندوق در حرم امام رضا (ع).

* پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
Kadkanr...۳@yahoo.co.uk

مقدمه

پوشش روی مزار حضرت رضا(ع) همواره یکی از مسایل مهم حرم مطهر تلقی شده است و برای هنرمندان مقدس‌ترین محل برای عرضه بهترین هنرها و ممتازترین فنون بوده است. بعد از شهادت امام رضا(ع)، صندوق‌ها و ضریح‌هایی متعدّد بر روی مزار مبارک ایشان نصب شد. هر یک از این صندوق‌ها و ضریح‌ها، شاهکاری هنری آراسته به انواع تزیینات مختلف به شمار می‌رود که اوج این هنرهایها در آخرین ضریح حضرت، نصب شده در سال ۱۳۷۹ ش. متبلور گردیده است. خوشبختانه بیشتر ضریح‌های قدیمی و برخی الواح و تزیینات هنری وابسته به آنها تاکنون باقی مانده است؛ اما برخی اطلاعات مربوط به نرمان ساخت، بانی و تغییرات آنها، به‌رغم تحقیقات ارزشمند و مقالاتی متعدّد که تا کنون منتشر شده، نیازمند بازنگری است. این مقاله می‌کوشد بر اساس اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس و سازمان اسناد ملی، منابعی که در سال‌های اخیر تصحیح و منتشر شده، اطلاعات خودِ ضریح‌ها و کتیبه‌ها و آرایه‌های آنها، بررسی تازه‌ای درباره‌ی این ضریح‌ها، تا پیش از نصب ضریح جدید انجام دهد. این بررسی باعث می‌شود تا دوره‌ی زمانی نسبت داده شده به برخی از آثار هنری تغییر کرده، در نتیجه تحلیل هنری مربوط به آنان دقیق‌تر صورت گیرد. همچنین برخی اطلاعات تکمیلی حایز اهمیت درباره‌ی جزئیات آرایه‌ها و تزیینات آنها ارائه می‌گردد. درباره‌ی ضریح جدید خوشبختانه دسترسی به منابع اطلاعاتی لایزم وجود دارد و با توجه به ارزش‌های هنری و فنی والای آن، معرفی ظرایف و ویژگی‌های آن مجال جداگانه‌ای لازم دارد.

صندوق‌های پیش از ضریح اول

مشخص نیست بعد از دفن پیکر مطهر امام رضا(ع) در سناباد توس، تا نیمه‌ی دوم قرن چهارم هجری صندوق و یا ضریحی بر روی مزار ایشان بوده است یا نه. ولی با توجه به رونق زیارت مزار امام رضا(ع) و سکونت شیعیان و سادات در پیرامون مزار ایشان، همچنین وجود قبر هارون در کنار قبر حضرت، به‌نظر می‌رسد که بر روی مزار امام و هارون و یا بر روی هر دو صندوقی بوده است. در قرن چهارم شیعیان پیرامون مزار امام رضا(ع) را محل سکونت خود قرار می‌دهند و رونق زیارت مزار امام افزون می‌شود چنان که در نیمه‌ی دوم قرن چهارم در رقاباتی که بین طرفداران حکومت عباسی و اهل سنت با شیعیان در نصب صندوقی که بر روی قبر هارون الرشید برنور کرد، شیعیان مانع نصب آن گردیدند و قاضی صاعد، مفتی سنی نیز به نفع شیعیان فتوا داد. این مفتی هنگامی که در سال ۳۷۵ هق به حج رفت و در بغداد مورد عتاب خلیفه قرار گرفت، در دفاع از خودگفت: من صاحب فتوا بودم و فتوای خود را بر آنچه مطابق شرع و مصلحت بود، دادم و می‌دانستم که اگر

آن صندوق نصب شود اثر آنجا کنده خواهد شد، به خاطر چیرگی اهل تشیع و این کار سبب وقوع فتنه و تعصب و اضطراب می‌گردد که موجب فساد در ممالک خواهد شد. پس از این دفاع، خلیفه او را خرسند کرد و خلعت داد و بر دست وی نوشته‌ایی به سلطان فرستاده شد (فارس، ۴۰۰؛ محمدمنور، ۷۰۶/۲).

در کتاب *الثاقب فی المناقب*، (تألیف حدود ۵۶۰ هق) در طی حکایتی به نصب صندوقی اشاره شده است. مطابق این روایت، انوشیروان مجوسی رسول خوارزمشاه به دربار سلطان سنجر به جهت بیماری برص که بر او عارض شده بود، در مسیرش در حرم رضوی به امام رضا(ع) متوسّل شد و شفا یافت و بدین جهت شبه صندوقی از نقره بر قبر امام قرار داد و مالی بر آن وقف کرد (طوسی، ۲۰۶). در سال ۶۹۰ هق ترنج‌های نقره‌ای بالای این صندوق - که به ضریح تعبیر شده است - توسط ایغورتای یکی از سرداران متمرّد غازان خان، حاکم خراسان و فرمانروای بعدی ایران (حکومت ۶۹۴ تا ۷۰۳ هق) غارت می‌شود (همدانی، ۲/۸۶۰). بعد از این در سال ۷۳۳ هق ابن بطوطه از صندوقی چوبی بر روی قبر امام یاد می‌کند که سطح آن با صفحات نقره پوشیده بود (ابن بطوطه، ۱/۴۴۱). پس از این نیز در سال ۹۱۶ هق، هنگامی که شاه اسماعیل اول صفوی در حرم بوده به مناسبتی از صندوق مبارک نامر برده شده است (منتظر صاحب، ۳۴۹). همچنین اثر سال ۹۵۲ هق پوشش زری دوزی باقی مانده که بر روی صندوق مضجع می‌گسترده‌اند (صمدی، ۴۸؛ اردلان، ۱۸). گزارش‌های مذکور همگی حاکی از آن است که تا سال ۱۰۲۲ هق که شاه عباس صندوق جدیدی بر قبر امام قرار داد، احتمالاً صندوق قبر مطهر، همان صندوق نذری انوشیروان مجوسی بوده است.

ضریح شاه اسماعیل:

به نظر می‌رسد که برای اولین بار در سال ۹۱۵ هق ضریحی را شاه اسماعیل بر روی مزار امام رضا(ع) گذاشته باشد؛ زیرا در سال مذکور وی در ضمن نامه‌ای به شیبیک خان اشاره می‌کند که به زودی متوجّه خراسان خواهیم شد تا «ضریحی جهت روضه مقدّسه به وزن هفتاد من به جواهر مکمل ساخته‌ایم که گرد قبر آن حضرت گیریم» (نوابی، ۷۳).

ضریح (محجّر) شاه تهماسبی:

دومین ضریحی که به محجّر هم معروف است، شاه تهماسب بر روی مزار امام نصب کرد. از آنجایی که بعد از این مکرّر در منابع از محجّر (ضریح) شاه تهماسب نام برده می‌شود، به نظر می‌آید که در عصر وی، صندوق کهن اثر روی مزار برداشته شده و احتمالاً ضریح شاه اسماعیل به محجّر (ضریح) شاه تهماسب تبدیل گردیده است. اولین بار اسکندربیک ترکمان به مناسبت یورش از بکان به حرم (۹۹۷ هق) نامی از ضریح به این شکل برده است «میر محمد

برای آستان قدس خریداری شد (کاویانیان، ۴۰). ورقه‌های کتیبه‌های این ضریح اینک در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود (صمدی، ۱۹۰۲۲).

صندوق طلای شاه عباسی:

در سال ۱۰۲۲ هـ ق شاه عباس صفوی صندوق قدیمی را برداشت و صندوقی جدید بر روی مزار امام گذاشت. ارکان و اجزای این صندوق از چوب فوفل بود و دوسر آن کتیبه‌هایی از ورقه‌های طلا به خط ثلث و نستعلیق علیرضا عباسی نصب شد. این کتیبه‌ها از بهترین نمونه‌های خوشنویسی و فلزکاری دوره صفویه و اکنون در موزه آستان قدس محفوظ است. نام وی به عنوان کاتب، شاه عباس به عنوان تقدیر کننده و مستعلی زرگر به عنوان حکاک و فلزکار در این کتیبه‌ها دیده می‌شود (مؤمن، ۶۱؛ کاویانیان، ۳۶؛ مستوفی، ۱۰۲؛ کشمیری، ۹۸). در زمان نیابت تولیت محمد ولی خان اسدی (۱۳۰۵-۱۳۱۴ ش) قرار شد که صندوق مزبور در محفظه‌ای شیشه‌ای جای داده شود، اما هنگام کار، صندوق به علت پوسیدگی اثر هم پاشید. صفحه‌های زرین و پاره‌ای از چوب‌های آن در ۸ آذر ۱۳۱۱ ش. درون صندوق‌هایی آهنی لاک و مهر شده، در داخل ضریح جای می‌گیرند که وزن طلاهای آن ۲۷۳۷۸ مثقال و ۱۲ نخود بود (مؤمن ۸۶ و ۹۰). این طلاها در روزگار نیابت تولیت فتح‌الله پاکروان به بانک ملی ایران، در تهران، منتقل می‌گردد (۱۳۱۶ ش). دو سال بعد به جز کتیبه‌های علیرضا عباسی، از محل بقیه طلاها و نقره‌های آن، از سوی آستان قدس، چندین پارچه زمین کشاورزی در درگز خریداری (عطاردی، ۶۹/۱-۷۰، کاویانیان، ۳۸ و ۳۹؛ مؤمن ۹۳ و ۹۴؛ عطاردی ۷۰) و کتیبه‌ها نیز در زمان تولیت ناصر اعتمادی و در سال ۱۳۲۵ ش دوباره به آستان قدس بازگردانده شد (سازمان اسناد ملی، سند ۲۴۰-۱۰۰۳۷/۳۷۶ و ۲۴۰-۱۸۰۳۷/۳۷۶؛ سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۵۳۲۰۶، آستان قدس رضوی، ۶۲؛ مؤمن، ۶۶)

کتیبه‌های طلای محجر شاه‌تهماسپی - موزه مرکزی آستان قدس رضوی

حسین مشهور به میر بالاسر... همیشه در بالای سر ضریح مبارک... در آن روز هولناک، یکی از اوزبکان خدای بی‌خبر دست در کمر او زده بیرون کشید، میر... دست بر پنجره ضریح مبارک زده محکم گرفت. اوزبک دیگر شمشیری انداخته قطع ید او نمود و دستش در محجر ماند» (ترکمان، ۴۱۳/۲). در جایی دیگر مؤلف مذکور آورده که وقتی شاه عباس بعد از غارت ازبکان به مشهد آمد «سوی محجر طلا چیزی مانده بود» (همان، ۵۶۸/۲). لازم به ذکر است که منابع بعد از این، همواره از سازه مذکور به عنوان ضریح نام برده‌اند (افوشته‌ای نطنزی، ۳۷۱؛ عبدالکریم کشمیری، ۱۰۲؛ سلطان هاشم میرزا، ۱۱۴؛ اعتماد السلطنه، ۴۱۳/۲ و ۱). این ضریح تا دی‌ماه سال ۱۳۱۱ ش. بر روی مزار امام قرار داشت.

ضریح مذکور با پیکربندی چوبین و شبکه‌های آهنین بود که روی بخشی از آن را با ورقه نقره پوشیده بودند. کتیبه‌هایی بر آن حک شده که به لحاظ محتوا و تاریخ مندرج بر روی آنها به دو بخش تقسیم می‌شوند: کتیبه اول که طولانی‌تر و قدیمی‌تر است، حاوی سوره انسان بوده و به صورت یک در میان، داخل ترنج‌های بزرگ و کوچک، کنار هم قرار گرفته و در انتهای آن تاریخ ۹۴۹ هـ ق درج شده است. کتیبه دوم به ابعاد ۱۳/۶×۶۲ سانتی متر که متن آن به این صورت است: «به توفیق الهی و تأییدات حضرت رسالت پناهی و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین طهماسب بن اسمعیل الحسینی الصفوی به وضع این محجر طلا در موضع عرش اعتلا موفق و مؤید گردید. سنه ۹۵۷». باتوجه به تاریخ‌های ۹۴۹ و ۹۵۷ مشخص می‌گردد، بین زمان ساخت و نصب ضریح، فاصله‌ای هشت ساله وجود داشته، که دلیل آن شاید آشفستگی احوال خراسان و حمله ازبک‌ها در آن ایام بوده باشد.

بر دور این ضریح به تمامی سوره مبارکه «هل اتی» را به خط ثلث کتیبه کرده‌اند (کاویانیان، ۳۸؛ اعتماد السلطنه، ۴۱۳/۲). به این صورت که میان ترنج‌ها و سرترنج‌ها را به گودی یک عرض جو خالی کرده و صفحه طلا به اندازه ترنج و سرترنج به ضخامت یک عرض جو ساخته مشبک کرده خط ثلث پنج دانگ با اسلیمی‌های خیلی ظریف درآورده، آن وقت قالبی در آن میان نصب کرده‌اند و سوره «هل اتی» را از پیش روی ضریح بالای قفل شروع کرده در ترنج و سرترنج‌ها به ترتیب نوشته تا در پایین پای مبارک تمام شده است (اعتماد السلطنه، ۴۱۳/۲). این ضریح به جهت اینکه چوب‌های وسط آن که نقره‌ها بر آن قائم بوده پوسیده بود در دی ماه ۱۳۱۱ برچیده و نقره‌های آن به انضمام بقیه نقره‌هایی که از قنادیل و غیر موجود بود تبدیل به قرص نقره خالص گردید که مجموعاً ۶۲۴۴۶ مثقال بود. پاکروان، نایب التولیه وقت، نقره‌های آن را به همراه طلاهای صندوق مطهر و ...، به بانک ملی فروخت و در سال ۱۳۱۸ ش. از بهای آن، املاک درگز

ضریح فولادی شاه عباسی:

ضریح فولادی شاه عباسی که در سال ۱۳۳۸ ش. با ضریح شیر و شکر تعویض شد.

ضریح فولادی شاه عباسی که در سال ۱۳۳۸ ش. با ضریح شیر و شکر تعویض شد.

ضریح مذکور در سال ۱۳۳۸ ش تعویض و به جایش ضریح شیر و شکر نصب گردید. مشخصات ضریح مذکور که اکنون در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود به قرار ذیل

است: سقف ضریح فولادی از چوب به صورت شیروانی و مزین به ورقه‌های طلا بوده و یک طوق طلای مرصع در وسط و دو قبه جواهرنشان در طرفین آن قرار داشته است. در اضلاع ضریح نیز چهار قبه نصب بوده است (اعتماد السلطنه، مبشری، ۱۱۷). در حال حاضر تنها چهار شمعدان فولادی چهار شاخه با قبه‌ای در وسط بر گوشه‌های بالای ضریح نصب است (پیمایش). شاید چهار شمعدان مذکور همان چهار عدد لاله نقره باشد که در سال ۱۲۸۶ هـ.ق برای زوایای ضریح ساخته شده است (سند: ۴۰۵۲۸). در سندی به سال ۱۳۱۳ ش درخواستی برای تعمیر و اصلاح لاله‌ها و چهار شاخه‌های فوق ضریح ثبت شده است (سند: ۹۹۰۸۰). در رمضان ۱۳۱۶ هـ.ق نیز شمعدان‌های نقره فوق ضریح مطهر تعمیر شده است (سند ۲۹۹۱۵). همچنین سندی دال بر صورت هزینه‌هایی که صرف نقره‌کاری قبر ضریح مطهر در ماه جمادی‌الاول سال ۱۲۶۰ هـ.ق شده موجود است (سند: ۱۲۵۷۳). در سال ۱۳۰۵ هـ.ق نیز مکاتباتی با حاجی تحویلدار جهت بازدید سر طوق‌هایی به چهار گوشه ضریح مطهر که امر جنس مس و برنج بوده، جهت هزینه و مخارج تبدیل آنها به طلا به اتفاق سلطان اسماعیل خان دیلمی و زرگرباشی شده است (سند: ۶۳۸۷۲). اسناد دیگری نیز در خصوص ضریح مذکور باقی مانده که به قرار ذیل است: از عصر صفوی سندی بدون تاریخ باقی است که وجوهی امر هندوستان جهت ساخت و تعمیر ضریح مطهر رسیده است (سند: ۵۳۹۳۲). امر سال ۱۱۵۳ اسناد هزینه‌های لوازم جهت تعمیر ضریح موجود است (سند: ۹۳۴۳۷) و در سندی هزینه‌های روزانه ساخت تخت‌های دور ضریح مطهر در ماه‌های ربیع‌الاول، ربیع‌الثانی و جمادی‌الاول به سال ۱۲۶۰ هـ.ق و نیز در ماه صفر سال ۱۲۸۸ هـ.ق ثبت گردیده است (اسناد: ۱۲۵۷۳؛ ۱۲۶۹۲؛ ۱۲۷۳۱). همچنین در سال‌های ۱۲۸۶ هـ.ق (سند: ۴۰۵۵۵)، ۱۲۹۲ هـ.ق (سند: ۱۲۸۰۷)، ۱۲۹۹ هـ.ق (سند: ۱۲۸۹۵)، ۱۳۱۵ هـ.ق (سند: ۴۲۰۱۶)، ۱۳۱۶ هـ.ق (سند: ۱۳۱۸۷)، ۱۳۳۲ هـ.ق (سند: ۲۹۹۱۳)، ۱۳۳۳ هـ.ق (۲۹۹۶۰) اسنادی در خصوص تعمیرات ضریح مطهر موجود است. اضافه می‌شود که در سال ۱۲۹۳ هـ.ق کوکب السلطنه دختر ظل‌السلطان مقداری جواهرات جهت ضریح مطهر پیشکش کرده است (سند: ۶۲۱۶۸).

بخشی از مشبک فولادی و تزیینات بالای ضریح شاه‌عباسی

ضریح فولادی شاه‌عباسی که در سال ۱۳۳۸ ش. با ضریح شیر و شکر تعویض شد.

ضریح مذکور در سال ۱۳۳۸ ش تعویض و به جایش ضریح شیر و شکر نصب گردید. مشخصات ضریح مذکور که اکنون در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود به قرار ذیل

ضریح مکمل نادرشاهی بعد از برداشتن ضریح شیر و شکر - ۱۳۷۹ ش.

اعتماد السلطنه نوشته که در هر گوشه این ضریح چهار دانه یاقوت و یک دانه زمرد نصب است که دانه‌ها در ورق طلای ضخیمی نصب شده مثل نگین‌دان انگشتر و آن را بر روی فولاد ضریح نصب کرده‌اند به طوری که طلا از دور نمایان است (اعتماد السلطنه، ۴۱۳/۲). در طرف راست بالای سطور کتیبه در آن نوشته شده «یا قاضی الحاجات» و زیر آن «یا مفتاح الابواب». در طرف چپ بالای خط نوشته شده «کتیبه» زیر آن «محمد رضائی» (مهران، ۱۳). در سال ۱۳۱۱ ش که اسدی نایب التولیه گزارش آن را به دربار داده، نوشته که چهار قبه مرصع فعلاً وجود ندارد و معلوم نیست در چه دوره‌ای اثر میان رفته است. او همچنین بیان کرده که نگین‌های آن قسمت به مرور از میان رفته و قسمتی هم که باقی است می‌نمایند که از اصل نگین‌های مهمی نبوده و سنگ بدل است (مؤمن، ۶۱). این ضریح در طول چهار دهانه و نیم و در عرض سه دهانه و نیم شبکه فولادی دارد و حدود سه هزار و دویست و شصت قبه به آن نصب شده که در قبه‌ها نگین یاقوت و زمرد کوچک نصب است و به نظر می‌رسد که به میزان سیزده هزار یاقوت و سه هزار و دویست زمرد داشته باشد ولی بر اثر مرور زمان قسمتی از نگین‌ها ریخته و از بین رفته است و تعداد موجود شمرده نشده است (مهران، ۱۴). این ضریح دارای سقف نبوده است و میرزا سعیدخان در ایام تولیت خود (۱۲۹۰ تا ۱۲۹۷) شبکه‌های مس مطلقاً برای حفظ جواهرات ضریح، بین این ضریح و ضریح اول نصب کرد (اعتماد السلطنه، ۴۱۳/۲). این ضریح در سال ۱۳۱۱ ش هنگام برجیده شدن ضریح شاه تهماسبی و صندوق عباسی بهسازی و دگر باره کار گذاشته شد (مؤمن، ۶۱). در سال ۱۳۳۸ ش، با توجه به این که این ضریح وقف خاص مضجع امام رضا (ع) است، هنگام تعویض ضریح شاه عباسی با شیر و شکر و همچنین در سال ۱۳۷۹ ش و تعویض ضریح شیر و شکر با ضریح سیمین و زرین، ضریح نادری بر جای خود ماند. توضیح اینکه در سال ۱۳۳۸ ش چون ضریح شیر و شکر

ضریح مرصع نادری (نگین نشان):

بین ضریح (محجر) شاه تهماسبی و ضریح فولادی شاه عباسی، ضریح مکمل فولادی نادری وجود داشته است. این ضریح را نادر جهت قبر خود ترتیب داده بود و در زمان سلطنت علی‌شاه افشاری به صلاح دید و اظهارش و خواهش سید محمد میرزا (شاه سلیمان دوم) وقف مرقد مطهر امام رضا (ع) شد، ولی نصب نگردد تا اینکه در روز پنجم صفر سال ۱۱۶۳ هـ. ق که سید محمد میرزا (شاه سلیمان دوم) بر تخت نشست، ضمن خریدار مرقد امام رضا (ع) دستوری وقف و نصب ضریح را داد و استادان، این ضریح را کوچک کرده در جوف ضریح اول که اثر آهن جوهردار بود، جا داده و ضریح نقره‌کوب تهماسب در جوف ضریح نادر قرار گرفت (هاشم میرزا، ۱۱۴، رک: مرعشی، ۱۱۹). لازم به یادآوری است که سید محمد در هنگام جلوس علی‌شاه افشاری (۲۷ جماد الثانی ۱۱۶۰) متولی آستان قدس بود و علی‌شاه او را در مقام تولیت ابقا کرد (گلستانه، ۱۸). نکته‌ای که در اینجا قابل توجه است این که بر سر در این ضریح نوشته شده: «نیامند رحمت ایزد مستعان و تراب اقدام زوار این آستان ملایک پاسبان [سبط] سلطان نادر شاهرخ‌شاه الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان به وقف و نصب این ضریح و قبه‌های مرصع چهار گوشه ضریح مقدس مبارک موفق گردید (سند ۱۱۶۰ هـ. ق)». که تناقضی در وقف و نصب ضریح توسط سیدمحمد متولی و شاهرخ مشاهده می‌گردد. اثر آنجایی که پس از قتل نادر سید محمد متولی به حمایت از علی‌شاه پرداخت و متولی آستان قدس بود، در سمت خود ابقا گردید و نیز در سال ۱۱۶۳ هـ. ق آن را نصب کرد لذا تقاضا و وقف و نصب آن بر روی مزار امام بعید به نظر نمی‌رسد، علاوه بر اینها در سال ۱۱۶۰ هـ. ق هنوز علی‌شاه و برادرش ابراهیم شاه حاکم ایران بودند. هر چند شاهرخ در این زمان در مشهد بود ولی امرای خراسان با شنیدن خبر شکست و کور شدن علی‌شاه توسط ابراهیم‌شاه برادرش، شاهرخ میرزا، نواده نادر را در ۸ شوال ۱۱۶۱ هـ. ق به حکومت برداشتند. ولی سید محمد بر شاهرخ پیروز و آنچه‌ان که آمد در ۵ صفر ۱۱۶۳ هـ. ق به حکومت رسیده اما سلطنت سیدمحمد بیش از چهار روز طول نکشید و در یازدهم ربیع‌الثانی ۱۱۶۳ هـ. ق دوباره شاهرخ به سلطنت رسید (مرعشی، خلیل، ۱۳۱، ۱۴۰). این نکته را نباید از نظر دور داشت که گزارش وقف و نصب ضریح توسط محمد هاشم و خلیل مرعشی، پسر و نواده سیدمحمد (شاه سلیمان ثانی) گزارش شده است، شاید این‌ها خواسته‌اند که افتخار نصب ضریح نادر بر روی قبر مطهر امام رضا (ع) را به نام پدر و پدر بزرگ خود ثبت کنند. از طرف دیگر چون شاهرخ بعد از سیدمحمد حاکم شده است و قدرت در دست او بوده، بعید به نظر نمی‌رسد که کتیبه ضریح به دستور او تغییر پیدا کرده باشد.

ضریح شیر و شکر (ملّمع به طلا و نقره):

در سال ۱۳۱۱ ش محمد ولی خان اسدی، نایب التولیه وقت در گزارشی به دربار آورده که «نظر به این که عقیده و نظریه آقایان علما و عموم اهالی بر طبق موازین شرعیّه بر این است که چون ضریح و صندوق طلاکوبی که برداشته شده، وقف مخصوص قبر مقدّس حضرت ثامن الحجج علیه السّلام بوده، طلا و نقره حاصل از آنها به مصرف ساختمان ضریحی مجدّد به طور شیر و شکر از طلا و نقره [...] نصب گردد و دو ضریح فولادی و مرصّع که ضرورتی نخواهد داشت، برداشته شود» (مؤمّن، ۶۴).

در جواب نامه اسدی از دربار، دستور ساختن ضریح شیر و شکر تصویب و مقرر می‌گردد که نقشه و صورت برآورد مخارج آن قبلاً تهیه و ارسال گردد که پس از تصویب، اجازه اقدام صادر شود. همچنین در این نامه آمده که قطعاتی از طلای صندوق شاه عباسی دارای خطوط و منقورات قدیمه است و لزوم حفظ آن آثار صنعتی را در موزه آستان قدس خاطر نشان کرده و معلوم کنند که مصارف ضریح جدید بدون صرف قطعات تاریخی از نقره و طلای صندوق تأمین شود (همان ۶۴). اما ساخت ضریح جدید در زمان پهلوی اول به سرانجام نرسید. در سال ۱۳۳۰ ش سید جلال تهرانی نایب التولیه دستور تهیه نقشه ضریح جدید را صادر کرد، ولی ایشان استعفا داده و نایب التولیه بعدی، علی معتمدی در این مورد اقدامی نکرد، سرانجام در زمان نیابت تولیت دکتر سید فخرالدین شادمان (۱۳۳۴-۱۳۳۸ ش) صورت عمل به خود گرفت (کاویانیان، ۴۲).

قرارداد ساخت ضریح مذکور در ۱۷ تیر سال ۱۳۳۶ ش با سید ابوالحسن حافظیان و حاج محمد تقی ذوفن اصفهانی بسته شد (سند: ۴۳۳۵؛ مهران، ۴) و طبق تعهدی که در هفت ماده نمودند، قرار شد که این عمل را انجام داده، ضریح را با تقبل باقی مصالح و مخارج آن آماده نمایند. از آستانه مقدار دویست و چهل هزار مثقال نقره عیار ۹۰ یک باس و هشت هزار و چهار صد مثقال نقره بار دیگر (در سال ۱۳۳۸) و هزار مثقال طلای ناب که تبدیل به میزان تقریبی هزار و چهار صد مثقال طلای ۱۸ عیار یک تن مفرغ شد، تحویل استادان مذکور گردید. نقشه‌ای که مهندس طاهرزاده بهزاد تهیه کرده بود مورد پسند واقع نشد. استاد ذوفن، از مشاهده مشرفه عراق بازدید کرد و در نتیجه نقشه‌ای جامع تهیه گردید (مهران، ۴).

نمای کلی ضریح شیر و شکر - ۱۳۷۸ ش.

مرتفع‌تر از ضریح فولادی شاه عباسی بود، برای آن که کتیبه ضریح نادری اثر شبکه ضریح شیر و شکر نمایان نباشد، پایه ضریح نادری بر قطعات چوب در داخل قراس داده شد تا در صورتی که عریضه یا نذری بین دو ضریح قرار گیرد با سهولت به کف ضریح سرازیر و منتقل گردد و نیز به سهولت بتوان آن را غبار روبی نمود (مهران، ۱۴). در سال ۱۳۷۹ ش این ضریح کوتاه و بدون سقف و به رنگ قهوه‌ای در روضه منوره قابل رؤیت بود. در کتیبه وقف‌نامه این ضریح چون کلمه وقف به نصب آمده بود با محدودیت شرعی روبه رو شده، مشکلاتی فنی ایجاد نموده در جریان تعریض ضریح سیمین و خرزین در این سال فضایی در زیر روضه منوره احداث و ضریح نادری به قسمت زیرین روضه منتقل و نصب گردید.

کتیبه ضریح نادرشاهی - موزه مرکزی آستان قدس رضوی به قسمت زیرین روضه منتقل و نصب گردید.

جواهرات مرصّع ضریح نادری.

و پایین سه متر و شش سانتی متر است. مصالحی که به کار برده شده عبارت است از: نقره با عیار نود به استثنای سلمی‌های زیر گلدان لبه ضریح که به علت لزوم استحکام آن عیار کمتری دارد در حدود سیصد و سی و هشت هزار و چهار صد هشتاد و هشت مثقال (۳۳۸۴۸۸ مثقال) که دویست و چهل و هشت هزار و چهار صد و دوازده مثقال (۲۴۸۴۱۲ مثقال) آن را آستان قدس اثر موجودی خزانه و بقیه را مردم تقدیم نموده‌اند. هفت هزار و پنجاه و دو مثقال و ده نخود (۷۰۵۲/۱۰) طلای ۱۸ عیار که حدود یکهزار و چهارصد (۱۴۰۰) مثقال آن را (یکهزار مثقال طلای ناب) آستان قدس اثر موجودی خزانه داده و بقیه را شیعیان تقدیم کرده‌اند. در ساخت ضریح از یک تن مفرغ و دو تن آهن اثر کلافه و میخ و پیچ و مهره، همچنین چوب گردوی خشک بسیار قدیمی به میزان سه تن - پس از برش بیش از دو تن آن در اسکلت ضریح به کار رفته - استفاده شده که اهدایی حاج آقا حسین ملک خراسانی است (مهران، ۹-۸؛ مؤمن، ۶۹؛ کاویانیان، ۴۳). این ضریح دارای ۱۴ دهانه به نام چهارده معصوم بوده که ضلع طرف بالا سر و پایین پای مبارک (ضلع غربی و شرقی) هر یک سه دهانه، ضلع پیش رو و پشت مبارک (ضلع جنوبی و شمالی) هر یک چهار دهانه دارد.

ضریح شیر وشکر- بخشی از تزیینات

پایه‌ها، ستون‌ها، کنیبه‌ها و آنچه که اثر نقره ساخته شده با نقش‌های مختلف و به طرز ماهرانه قلم‌زنی شده است. بین هر دو زاویه از پنجره‌های ضریح مقدس یک صفحه بیضی اثر طلا مجموعاً هجده عدد، هر یک به وزن پنجاه مثقال نصب و در شانزده عدد از آنها احادیث معتبره وارد در باب فضیلت زیارت حضرت ثامن الحجج علیه‌السلام از عیون اخبار الرضا و جامع الاخبار و اثر شیخ طوسی نقل و به خط نسخ به قلم شیخ احمد نرنجانی مرقوم و گراور شده که جمع همه آنها است و سطوری مندرجه اثر طلا را روشن می‌سازد. در قطعه هجدهم، در پایین پای مبارک این عبارت به خط نستعلیق ذکر شده است: «توفیق ساختمان و نصب این ضریح مظهر در عهد سلطنت شاهنشاه محمدرضا شاه پهلوی ظلله‌الله

حافظیان و ذوفن نیز برای تأمین مخارج ضریح از مردم و ارگان‌ها دعوت به مساعدت مالی کردند و در نتیجه وجوه طلا و نقره آلات دریافت نمودند و اسامی این اشخاص و ارگان‌ها نیز در سندی آمده است (اسناد ۶۸۴۷۲؛ ۷۲۹۸۹؛ ۷۶۸۸۹) و به این منظور طلا و نقره‌جات متفرقه خزانه آستان قدس نیز ذوب شد (اسناد: ۸۷۹۹۸؛ ۹۱۹۰۶). جهت ساختمان ضریح مقدس استادان قلمزن خربردستی را از اصفهان استخدام نموده به مشهد آوردند؛ اثر جمله استاد باقر جهان بخش و استاد رضا کمیلی و استاد عطاءالله اعظمی. سرآچه فوق آب انبار صحن نو را به محل ساخت ضریح اختصاص داده و با کمک مادی شیعه‌های ایران و پاکستان و هندوستان و سایر شیعه‌های جهان و خرواسر و مجاورین مشهد و خدام متمکن ضریح ساخته شد (کاویانیان، ۴۳؛ مهران، ۱۳). در ۲۵ دی ماه ۱۳۳۸ ش / ۱۷ رجب ۱۳۷۹ هـ ق ضریح آماده شد و در روز چهارشنبه ۲۹ دی ماه همان سال نایب التولیه دعوتی اثر علما و استنادار خراسان و بزرگان و رجال و نامه نگاران مشهد به عمل آورد و در ساعت ۴ بعد ظهر برنامه‌ای در تالار تشریفات تنظیم گردید و از دربار دستور نصب ضریح تا نیمه شعبان صادر شد. در طول ۱۷ روز ضریح فولادی اول تغییر یافت و سنگ‌های پای ضریح با بتون آغشته به گلاب نصب گردید و کف ضریح ترمیم و چهارچوبه ضریح جدید و بعداً روکش‌ها و قاب‌ها و سقف آن یکی پس از دیگری نصب شد و در ساعت پنج و نیم بعد از ظهر روز چهاردهم شعبان ۱۳۷۹ هـ ق / ۲۲ بهمن ۱۳۳۸ ش محمد مهران، نایب التولیه، درب حرم را به سوی زائران باز کرد (مهران، ۵).

ضریح شیر وشکر- بخشی از تزیینات

این ضریح به شکل مکعب و دارای ارتفاع سه متر و شصت سانتی متر بوده، طول آن در پیش روی و پشت سر چهار متر و پنج سانتی متر و عرض ضریح بالای سر

ملکه حاصل شد، سند ۱۳۷۹». بر روی هر یک از دهانه‌های ضریح مقدّس از پیش روی مبارک، اسمی از اسمای چهارده معصوم علیه‌السلام بر صفحه‌ای اثر طلا به خط ثلث به قلم شیخ احمد زنجانی معصومی نوشته شده، اطراف این چهارده صفحه، فیروزه نشان شده و در کلیشه جداگانه از نظر عکس‌برداری پهلوی هم قرار داده شده است. در بالای کتیبه‌های بیضوی بر صفحاتی اثر نقره با برجستگی یک سانتیمتر به خط ثلث به قلم شیخ احمد زنجانی معصومی سوره مبارکه «هل اتی» از قرآن مجید نوشته شده است. در چهار گوشه ضریح، چهار خوشه انگور از طلا نصب شده که وزن مجموع این چهار خوشه ۱۲۵۰ مثقال است. صفحاتی اثر طلا (۱۸ عیار) به وزن چهار هزار مثقال بر روی آن سوره مبارکه «یس» به خط ثلث به قلم آقای فضائی اصفهانی دوسرادی بر لبه ضریح مقدّس نصب گردید. فوق کتیبه سوره مبارکه «یس» بر لبه ضریح مطهر چهل و چهار برک از نقره ملّمع فیما بین چهل و چهار گلدان ملّمع به طلا و در مظاهر هر یک از آنها صفحه‌ای مدور و محدب ایجاد و بر هر یک اسمی از اسماء الحسنی نوشته شده و خرمینه صفحات مزبور میناکاری لاجوردی و گل‌های رنگارنگی در آن منقش است که خطوط برجسته آن را آب طلا داده‌اند و این اسما به خط ثلث و به قلم شیخ احمد زنجانی معصومی است و چهل و چهار اسم است که دوازده اسم دیگر اثر حروف اول آن به دست می‌آید، بنابراین مجموعاً پنجاه و شش اسم از اسماء الحسنی می‌باشد. سقف ضریح مقدّس روی آن با قطعاتی اثر نقره که آب طلا به آن داده‌اند پوشانده شده و منتهی الیه آن در اطراف سقف به صورت محدب به کلک‌هایی درشت و برآمده زینت یافته و چهار کتیبه به خط ثلث به قلم

سقف ضریح از داخل با رنگ روغن سفید و آبی (ایرانی) آراسته شده و در اطراف آن سوره «نور» به خط ثلث (سفید زمینه لاجوردی) و در همان کتیبه همان آیه به خط کوفی طلایی نوشته شده و در وسط این عبارت ذکر گردیده است: «و لله الاسماء الحسنی فادعوه بها» فیما بین کتیبه «نور» و عبارت فوق، در یک کتیبه چهل و چهار اسم خدا و در درون آن پنجاه و شش نام دیگر خدا که مجموعاً یکصد اسم از اسماء الله می‌باشد ذکر است و در این اسماء الله دو رمز موجود است که به طریق ذیل استخراج می‌شود: اولاً کتیبه چهل و چهار اسمی که اثر «الأول» شروع و به «الصابر» ختم می‌شود. هر گاه حرف اول هر یک اثر آن اسما را بر ردیف یکدیگر بنویسند و نظیره ابعدی هر حرف را در زیر حروف سطر تشکیل دهند تاریخ نصب ضریح مقدّس بدین شرح به دست می‌آید: سنه غ ش ع ط (۱۳۷۹) هجری بسعی سید ابوالحسن حافظیان فراهم و نصب شد. ثانیاً نسبت پنجاه و شش اسم کتیبه دوم که از «الصادق» شروع و به «الهادی» ختم می‌شود. هر گاه حروف اول این اسما را بنویسند و مکزرات آن را حذف نمایند این عبارت به دست می‌آید: «صراط علی حق نمسکه» در داخل سقف ضریح چهار مصرع زیر ثبت و نقش است که از مصرع چهارم آن ماده تاریخ ۱۳۷۹ هجری به دست می‌آید:

هاتفی وصف این ضریح بگفت
عجز الصانعون عن صفتک
بهر تاریخ دُر معنی سفت
ما عرفنک حق معرفتک

در اینجا رمز دیگری نهفته است و آن تطبیق حساب جمل مصرع دوم با عبارت «لعنت الله علی المنافقین» است که هر دو ۱۰۸۸ می‌شود و این اثر ابتکارات آقای سید ابوالحسن حافظیان است. در اطراف سقف ضریح مطهر دوازده بیت نقش شده که آن را نیز آقای حافظیان سروده است. پشت شبکه‌های قائم ضریح، صفحاتی اثر فلز نصب شده که قسمت تحتانی آن صاف و قسمت فوقانی آن مشبک است. منظوری از این کار جلوگیری اثر تجاوز و دست‌اندازی و تکان دادن گوی‌های شبکه‌هاست (مهران ۸-۱۲ رک: مؤمن ۶۸-۷۲؛ کاویانیان، ۴۵-۴۳). نام حاجی محمد تقی ذوفن در ذیل کتیبه‌ای از نقره در پایین به شرح زیر نوشته شده است: «در زمان نیابت تولیت آقای محمد مهران، این ضریح نقره و طلا در مدت دو سال و نیم به سعی و اهتمام سید ابوالحسن حافظیان ساخته و در نیمه شعبان ۱۳۷۹ هجری قمری نصب شد. سازنده حاجی محمد تقی ذوفن اصفهانی» (مهران، ۱۳).

ضریح شیر و شکر - یکی از قبه‌های فیروزه نشان

براساس اسناد باقی مانده پس از نصب ضریح مذکور، تعمیراتی بدین ترتیب روی آن انجام گرفت: در سال ۱۳۴۵ ش ابوالحسن حافظیان چهارم قبه طلایی اهدا کرد و در چهارم گوشه فوقانی ضریح مطهر نصب شد (سند: ۶۹۵۳۶). همچنین در همین سال تعمیراتی در ستون‌های اطراف ضریح انجام شده است (سند، ۸۸۰۹۲). در سال ۱۳۴۶ ش پایه‌های ضریح مطهر با پوشش نقره توسط محمد صدیق‌زاده زرگر تعمیر شده است (اسناد: ۵۵۷۶، ۸۹۴۶۷). در همین سال درخصوص نصب دو عدد روکش نقره جهت دو پایه فرعی بالای سر ضریح وقفی آقای مهدی فتوحی توسط آقای مکرم دری مکاتباتی بوده است (سند: ۷۶۹۸۴). در همین سال سندی از جمع‌آوری و ذوب نقره جهت ساخت پایه‌های ضریح به پیمان‌کاری محمد تقی ذوفن در دسترس است (سند: ۸۷۹۴۸). با گذشت بیش از ۴۰ سال از نصب ضریح شیر و شکر و فرسودگی و سست شدن پایه‌ها و ساختار ضریح و ساییدگی شبکه‌های اطراف، همچنین انفجار در عاشورای حسینی سال ۱۳۷۳ شمسی در ضلع بالاسر ضریح مبارک موجب ایجاد شکست در سنگ مضجع شریف و معوج شدن ضریح فولادی داخل و نیز ضریح شیر و شکر شد و تعویض آن را ناگزیر ساخت. با پیشنهاد تولیت معظم آستان قدس، آیت‌الله واعظ طبسی و موافقت رهبر معظم انقلاب، مطالعات و بررسی‌های مقدماتی آغاز و حدود پنج سال وقت صرف ساخت آن شد و حاصل آن شاهکاری بود که اکنون در روضه منوره رضوی شاهد آن هستیم. با نصب ضریح جدید، ضریح شیر و شکر در موزه آستان قدس قرار گرفت.

منابع

- منتظر صاحب، اصغر (مصحح). (۱۳۸۴). *تاریخ عالم آسرای شاه اسماعیل*. تهران. علمی و فرهنگی.
- ابن بطوطه. (۱۳۶۱). *سفرنامه ابن بطوطه*. ترجمه محمد علی موحد. تهران. مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسنخان. (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*. به کوشش تیمور برهان لیمودهی. تهران. فرهنگسرا.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله. (۱۳۷۳). *نقاوة الآثار فی ذکر الاخیر در تاریخ صفویه*. به اهتمام احسان اشراقی. تهران. علمی و فرهنگی.
- ترکمان، اسکندر بیگ. (۱۳۸۲). *عالم آرای عباسی*. به کوشش ایرج افشار. تهران. امیر کبیر.
- دهخدا. لغتنامه دهخدا. ذیل واژه «ضریح».
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مدیریت مرکز اسناد آستان قدس رضوی. اسناد متن.
- سلطان هاشم میرزا، زیور آل داود. (۱۳۷۹). *میراث مکتوب*. با تصحیحات و تعلیقات دکتر عبدالحسین نوایی. تهران.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). *شاه اسماعیل صفوی*. تهران. ارغوان.
- صمدی، حبیب الله. (۱۳۷۱). *سراهنمای موزه آستان قدس*. تهران، عطارد.
- طوسی، عماد الدین جعفر محمد بن حمزه. (۱۴۱۱). *المناقب فی المناقب*. تحقیق بنیل رضا علوا. قم. انصاریان.
- الفارسی، الحافظ ابوالحسن عبدالغافر بن اسماعیل. (۱۴۰۳). *الحلقه الاولى من تاریخ نیسابور المنتخب من السیاق*. المنتخب الحافظ ابواسحق ابراهیم بن محمد بن الازهر الصیریفینی، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه فی قم. قم.
- کاویانیان، احتشام. (۱۳۵۴). *شمس الشموس و انیس النفوس*. مشهد.
- کشمیری، خواجه عبدالکریم ابن خواجه عاقبت محمود. (۱۹۸۰) *بیان واقع*. به تصحیح و تحقیق بی نسیم. انتشارات اداره تحقیقات پاکستان. لاهور.
- مؤمن، علی. (۱۳۴۸). *راهنما یا تاریخ آستان قدس*. تهران.
- محمد بن منور. (۱۳۶۶) *اسرار التوحید فی مقامات ابوسعید ابی‌الخیر*. تصحیح و توضیح و مقدمه دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی. تهران. آگاه.
- مرعشی، میرزا محمد خلیل. (۱۳۲۸). *مجمع التواریخ*. به اهتمام عباس اقبال. تهران. کتابخانه سنایی و طهوری.
- مستوفی، محمد محسن. (۱۳۷۵). *زبده التواریخ*. به کوشش بهروز گودرزی. تهران. بنیاد موقوفات محمود افشار.
- مهران، محمد. «ضریح جدید»، *نامه آستان قدس*. شماره ۱، تیر ۱۳۳۹.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۳۸). *جامع التواریخ*. به کوشش بهمن کریمی. تهران. اقبال.

